

Ігор КОЛЯДА,

доктор історичних наук, професор,

Ніна ЗАГРЕБЕЛЬНА,

доцент, канд. істор. наук

(м. Київ)

МЕТОДИКА ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ УРОКУ УЗАГАЛЬНЮЮЧОГО ПОВТОРЕННЯ ПО ТЕМІ: УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ. (історія України, 9 клас)

Тема: Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

Мета: повторити, узагальнити, систематизувати знання учнів про: національне та соціальне становище українського народу під владою Російської імперії; економічний розвиток України; розвиток антикріпосницької боротьби та суспільно-політичних рухів наприкінці XVIII — на початку XIX ст.

Розвивати вміння аналізувати, порівнювати історичні факти та події; працювати з історичною картою, таблицями; формувати та висловлювати власну думку, давати характеристику історичним діячам.

Виховувати національну самосвідомість, почуття патріотизму, шанобливе ставлення до історичного минулого та діячів українського національно-визвольного руху.

Тип уроку: узагальнення та систематизація знань.

Навчально-методичне забезпечення:

1. Турченко Ф.Г., Мороко В.М. Історія України. Друга половина XVIII — початок XX ст.: Підруч. для 9 кл. загальноосв. зал. — К.: Генеза, 2009. — 352 с.: іл., карти.

2. Галегова О.В., Гужва Н.С. Історія України. 9 клас: Тематичне оцінювання. Зошит тестових завдань. — К.: Грамота, 2009. — 152 с. — СС.27—48.

3. Хрестоматія з історії України. В.І.Червінський, В.Є.Кругляков, В.В.Пилипенко та ін.; за ред. В.І.Червінського. — К.: Вежа, 1996. — 352 с.: іл.

4. Атлас. 9 кл. — Київ. ЗАТ «Ін-т передових технологій», 2008. — С. 8.

5. І.А. Коляда. Історія України, 9 клас. Навч. — метод. посібник для вчителів. — К.: Аконіт, 2006. — СС. 235—237.

6. Мочкіна Л.І., Гурко Т.С. Несандартні уроки з історії України. Методичний посібник. — Тернопіль: Мандрівець, 2002. — 72 с.

7. Подобед А.О. Історія України, 9 клас: Розробки уроків. — Х.: Веста: Вид — во «Ранок», 2007. — СС. 135—139.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань і вмінь учнів.

Вступна розповідь.

Як ми вже з вами вивчали, кінець XVIII — початок XIX ст. були епохою, що визначалася політичними та соціальними перетвореннями в Україні, на яких по-

значилися зміни в міжнародній ситуації: вплив французької революції на суспільну думку, російсько-турецькі війни 1806—1812 і 1828—1829 рр., російсько-французька війна 1812 р. та «Весна народів». Це насамперед проявилось у розвитку суспільно-політичних рухів та національного відродження.

II. Узагальнення та повторення вивченого матеріалу.

План теми уроку:

1. Початок XIX століття — становлення модерного суспільства:

а) адміністративні зміни;

б) зміни у сфері аграрної політики.

2. Початок українського національного відродження.

3. Суспільно-політичні рухи наприкінці XVIII — на початку XIX ст.

4. Наддніпрянська Україна у системі міжнародних відносин.

1. Початок XX століття — становлення модерного суспільства.

A) Адміністративні зміни.

Розповідь.

На українські землі, що входили до складу Росії, з метою уніфікації системи управління наприкінці XVIII ст. був поширений загальноросійський адміністративний поділ. Територію України поділили на губернії і повіти.

На Лівобережній Україні у 1796 р. була створена Малоросійська губернія, а на Слобожанщині — Слобідсько-Українська губернія (у 1835 р. перейменована у Харківську губернію).

У тому ж році (1796 р.) Правобережну Україну поділили на три губернії: Київську, Подільську і Волинську.

На початку XIX ст. Малоросійська губернія була перетворена в Малоросійське генерал-губернаторство з Чернігівською і Полтавською губерніями.

Південна Україна і Крим увійшли до Новоросійської губернії, яку в 1802 р. поділено на три губернії: Катеринославську, Херсонську і Таврійську.

Після визволення російськими військами Бесарабії з-під гніту султанської Туреччини і включення її за Бухарестським мирним договором 1812 р. до складу Росії, в 1828 р. було утворено Новоросійсько-Бесарабське генерал-губернаторство, до складу якого ввійшли Таврійська, Катеринославська і Херсонська губернії, а також Бессарабська область (у 1873 р. перетворена на губернію).

На Правобережній Україні у лютому 1832 р., після придушення польського повстання 1830—1831 рр., царський уряд створив Київське генерал-губернаторство, до якого входили Київська, Подільська і Волинська губернії. У 1835 р. Слобідсько-Українську губернію перейменували на Харківську.

Таким чином, всі українські землі, що входили до складу Росії, були розділені на 9 губерній. Вся адміністративно-виконавча влада в них здійснювалася губернаторами, яких призначав цар за поданням міністра внутрішніх справ, а в повітах — справниками.

Б) Зміни у сфері аграрної політики.

Опис.

Криза поміщицького господарства проявилася у:
а) розвитку товарно-грошових відносин і проникненні капіталістичних відносин у сільське господарство;

б) руйнації селянських господарств;

в) занепаді кріпосницької мануфактури.

Основними групами населення в дореформений період були поміщицькі та державні селяни.

Селяни у складі населення Наддніпрянської України (на середину XIX ст.)

Характеристика.

Про те, що в Україні визрівають ринкові відносини, свідчать такі процеси:

а) зростання товарності сільського господарства;

б) поглиблення спеціалізації окремих районів в сільськогосподарському виробництві;

в) розшарування поміщицьких господарств, які поступово почали набувати ринкового характеру, наприклад, вівчарні заводи та інші підприємства.

Розповідь.

Деякі поміщики намагалися запровадити у своїх маєтках поліпшені засоби обробітку земель, застосовували удосконалені плуги, молотарки та віялки. Значні ділянки земель в дводились під посіви технічних культур: буряків, коноплі, тютюну та льону. Поліпшувалася сільськогосподарська спеціалізація. Це вимагало поліпшеного обробітку землі та застосування добрив.

Наддніпрянська Україна			
Правобережжя	Лівобережжя	Слобожанщина	Південь
Озима пшениця, цукрові буряки, картопля, жито, овес	Зернові культури, картопля, коноплі	Жито, овес, картопля, тютюн, льон на волокно	Пшениця (на експорт), льон на олію, тонкорунне вівчарство

Поміщики починають застосовувати вільнонайману працю. Перші наймані сільськогосподарські робітники з'явилися на Півдні України.

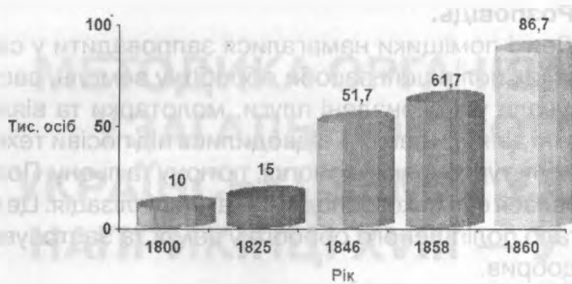
На Україні дуже часто поміщики віддавали свої землі в оренду купцям, міщанам і заможним селянам. Такі господарства ставали високоприбутковими за рахунок використання найманої робочої сили та новітнього реманенту. Селяни-власники могли викупитись з кріпосницької неволі, маючи набутий капітал.

Зубожілі селяни працювали не тільки на поміщиків, але й на багатих селян, батракували на них. На селах панувало лихварство. Багаті селяни надавали біднякам грошову позику під майбутній відробіток влітку, вносили за них податок, отримуючи за це 40% річних, давали у позику зерно для посіву, з умовою отримання за це від 20 до 50 відсотків урожаю. Це прискорювало процес розшарування селянства, вело до повного розорення бідняків.

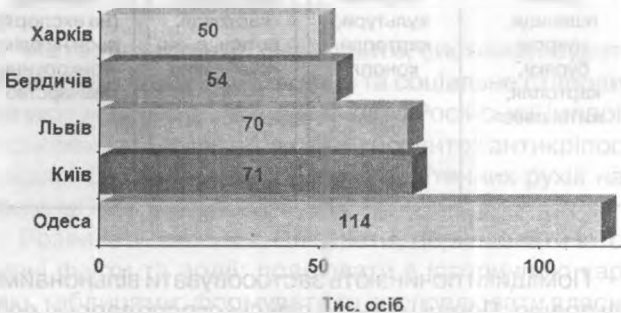
У 30-х роках XIX ст. в Україні відбувається промисловий переворот, який приводить до утвердження фабрично-заводського виробництва. Мануфактури занепадають. На заводах широко запроваджується машинне обладнання. Провідне місце зайняли цукрова промисловість та інші переробні галузі. У той час в Україні було 160 суконних фабрик. Розвивається військова, металургійна, машинобудівна, вугільна галузі промисловості.

Розміщення промислових підприємств переважно у містах сприяло їх економічному зміцненню, зростанню чисельності міського населення.

Зростання кількості промислових робітників у Наддніпрянській Україні

Найбільші українські міста на середину XIX ст.

2. Початок українського національного відродження.

Пояснення.

Національне відродження — термін, що набував поширення в XIX ст. та уособлював процеси, пов'язані з пробудженням національної свідомості бездержавних народів Європи. За змістом і формою національне відродження фактично було націотворенням. Чеський соціолог М. Грох визначив три стадії формування нації: *перша* — формування національної ідеї так званими національними будителями (представниками вузького кола мислителів з національної інтелігенції); *друга* — пропаганда національної ідеї широким масам народу; *третя* — згуртування нації, формування вимог створення національної державності (автономії або незалежності). Щодо України, то поч. XIX — поч. XX ст. — це був період першої і другої стадії, тобто роботи національних будителів.

Характеристика.

Передумови.

— Поява у козацької старшини Лівобережжя необхідності представляти до розгляду справ про надання прав російського дворянства необхідних історичних документів.

— Діяльність в Україні масонських організацій: поєднання українськими дворянами масонських іде-

алів свободи, рівності та братерства зі своїми політичними прагненнями.

— Поширення західноєвропейських ідей: визнання народу носієм вищої влади, що має право на власну національну державу, та романтизму з його прихильністю до народної культури.

Прояви.

— На Лівобережжі внаслідок пошуків нащадками козацької старшини документів для отримання дворянства і поширення ідей масонства відбувається пробудження національної свідомості, виникає рух, очолюваний дворянами-автономістами. Основна мета — відновлення втраченої автономії Гетьманщини.

— На Слобожанщині в 1805 р. було засновано Харківський університет, що став центром українського культурного відродження. Викладачі та випускники університету досліджували культуру та історію України, упроваджували українську мову в літературне користування.

Значення.

— Завдяки діяльності дослідників-аматорів з Лівобережжя були видані перші етнографічні та історичні праці, які сприяли «відкриттю України» наступними поколіннями.

Культурне відродження на Слобожанщині унаочнювало необхідність подальшої боротьби за права українців. За змістом воно було набагато перспективнішим, ніж боротьба дворян-автономістів за відновлення прав Гетьманщини.

Кирило-Мефодівське товариство.

Учасники: В. Білозерський, М. Гулак, М. Костомаров, Т. Шевченко, Т. Куліш, М. Савич, О. Навроцький, І. Посяда, Г. Андрузький, О. Тулуб, Д. Пильчиков.

Програмні документи.

«Книга буття українського народу» (складається із 109 статей).

Викладені основні події всесвітньої та української історії.

Поставлені завдання ліквідації кріпосництва, самодержавства й утворення демократичної держави — слов'янської федерації, до складу якої ввійдуть Україна, Росія, Польща, Чехія, Сербія, Болгарія. Вищим законодавчим органом влади слов'янської федерації повинен стати двопалатний сейм; виконавча влада зосереджувалася в руках президента

Статут слов'янського братства св. Кирила і Мефодія.

Перелічені права та обов'язки членів товариства; правила прийому до членів товариства (присяга).

Установлені таємні знаки членства: перстень та іконка із зображенням св. Кирила і Мефодія.

Головним обов'язком членів товариства визначена робота із розповсюдження його ідей серед народу.

Мета діяльності та основні ідеї.

Побудова майбутнього суспільства на засадах християнської моралі шляхом здійснення реформ; створення демократичної федерації слов'янських народів, очолюваних Україною, на принципах рівності і суверенності, знищення царизму, скасування кріпосного права і станів; встановлення демократичних прав для громадян; зрівняння у правах всіх слов'янських народів щодо їх національної мови, культури й освіти.

Види діяльності: звертання до народних мас з агітаційними відозвами; збирання коштів на видання українських книжок та журналів; проект запровадження в Україні широкої мережі початкових навчальних закладів.

Наслідки діяльності: навесні 1847 р. заарештовано 12 постійних учасників братства. Всі покарано засланням до різних місць Російської імперії.

Історичне значення.

Це була перша спроба української інтелігенції перейти до політичної боротьби; вперше було розроблено широку політичну програму національно-визвольного руху, яка стала прикладом для його наступників.

3. Суспільно-політичні рухи наприкінці XVIII — на початку XIX ст.

Характеристика.

Основні напрямки визвольного руху в суспільно-політичному житті Наддніпрянщини у першій половині XIX ст.

Заходи українського дворянства щодо відновлення автономії України.

Розповідь.

Українська течія суспільно-політичного руху з'явилася одразу ж після ліквідації автономії України і була пов'язана з опозиційною діяльністю української козацької старшини, що ще зберегла традиції активної участі у державному житті, неприхильно ставилася до усяких змін, що йшли з Росії, обороняла давній лад і культуру. Її настрої найбільше проявлялися в діяльності патріотичного гуртка в Новгород-Сіверському.

До гуртка належали або були з ним пов'язані декілька десятків освічених представників відомих козацьких старшинських родів (Полетики, Капністи, інші). Майже всі вони отримали найкращу на той час освіту в Київській Академії та західноєвропейських університетах. Члени гуртка пропагували ідею української самостійності, поширювали твори, у яких, зокрема, давали високу оцінку діяльності Івана Мазепи, Павла Полуботка, боролися за права всього українського шляхетства й козацтва.

У 1787 р. Василь Капніст (1758—1823) очолив групу автономістів, яка опрацювала проект відновлення козацького війська.

Наприкінці XVIII ст. опозиційний запал в середовищі козацької старшини став швидко згасати. Це було наслідком надання їй прав російського дворянства.

XIX ст. нащадки козацької старшини все ще виконували роль лідера національно-визвольної течії суспільно-політичного руху України. Але своє лідерство вони стверджували не у сфері політики, як це було раніше, а у сфері інтелектуальної діяльності.

Опис.

Найвизначнішим історичним трактатом початку XIX ст. була «Історія Русів». Автор її належав до родини Полетиків. Головною ідеєю твору було ствердження права кожного народу на самостійний державний розвиток. Головний зміст книги складала розповідь про боротьбу українців проти польського і московського поневолення. У ній підкреслювалося порушення Москвою тих прав, що були визнані за Україною у 1654 р. «Історія Русів», що поширювалась у першій половині XIX ст. у рукописах, мала великий вплив на формування самостійницьких настроїв.

Найвизначнішим літературним твором цього періоду була поема «Енеїда» Івана Котляревського (1769—1838), перша частина якої вийшла у світ 1798 р. Їй судилася щаслива доля. З «Енеїди» починається нова українська література, яка ґрунтується на живій українській мові. І. Котляревський почав відвойовувати для українців надзвичайно важливу ділянку буття — художню літературу. Потім на основі літературної мови формувалася наукова, політична, військова, церковно-релігійна та інша термінологія, яка відкривала перед українцями можливість охарактеризувати власною мовою будь-яке доступне розумінню людини явище.

Перетворення живої української мови в літературну мало для народу велике значення. Мова — душа народу. Філософи стверджують: «Український дух, що ожив, вперше проявляє себе у літературі». Історики уточнюють: з опублікуванням першої частини «Енеїди» Івана Котляревського починається українське національне відродження, тобто процес пробудження і формування самосвідомості народу, який проявляється у розвитку його духовної культури, прагненні

відтворити власне історичне минуле, захистити мови.
Наслідком відродження стає виникнення і розвиток руху за відновлення власної національної держави.

Пояснення.

Масонство (від англ. mason — каменярь) — наднаціональний релігійно-етичний рух, що виник в Англії на початку XVIII ст. Масонство має багатовікову історію. Члени Ордену масонів (чи «вільних каменярів») сповідували ідею Бога — Великого Майстра Всесвіту, про єдину людську спільноту: «весь світ — це одна велика республіка, де всі народи — одна сім'я». Основне масонське гасло — «Свобода, Рівність, Братерство». Хоч одним з основоположних принципів масонського Ордену, зафіксованих у його статутних вимогах, було невтручання у політику (члени масонських організацій повинні були лише духовно самовдосконалюватися і своєю високоморальною поведінкою впливати на суспільство), але названі вище ідеї запаливали багатьох з «вільних каменярів» на участь у революційних і національно-визвольних рухах.

Характеристика.

Цілі масонських організацій:

— Вдосконалення людини, її внутрішнього світу як способу вдосконалення суспільства і позбавлення її від недоліків своєю високоморальною поведінкою. Один з основних принципів — невтручання в політику.

— Об'єднання всіх народів світу на основі братства, рівності, взаємодопомоги в розумне суспільство, «кожний член якого робить свій внесок, щоб воно було красивим і приємним для всіх».

Особливості діяльності масонських організацій в Україні:

— Політичний характер масонських організацій — лож (від французького — «Loge» — місце зборів).

— Хоч масонство заперечувало національні межі, але дух вільнодумства в умовах України формував протест проти національного гноблення.

— Тому серед українських масонів поширювалися ідеї слов'янської федерації, в якій українці були б рівними серед рівних, а також ідея державності України.

Україна в програмних документах декабристів
Опис.

Назва організації, програмних документів та їхніх авторів	Бачення майбутнього України
«Південне товариство». «Руська правда», П. Пестель	Російська імперія мала перетворитися на унітарну республіку з одномпалатним парламентом. За Україною ніяких державних прав не визнавалося. «Через свою слабкість, — уважав П. Пестель, — Малоросія ніколи не зможе стати державою, а тому повинна відмовитися від цих мрій».
«Північне товариство». Конституція, М. Муравйов	Росія повинна стати конституційною монархією з федеративним устроєм на зразок США. Країна поділялася на 14 федеральних штатів, два з яких — Чорноморський зі столицею в Києві та Український зі столицею в Харкові — створювалися на Лівобережжя й Слобожанщині. Усі питання внутрішнього життя українські штати мали право вирішувати самостійно; а здійснення зовнішньої політики, випуск грошей і єдині збройні сили були у віданні центру.
«Товариство об'єднаних слов'ян». «Правила» та «Клятвенна обіцянка», Брати А. і П. Борисови	Визволення всіх слов'янських народів від монаршого самовладдя, установлення демократичного ладу і об'єднання їх у федерацію слов'янських республік. Проте створення окремої Української держави як члена цієї федерації не передбачалося.

Масонство у Наддніпрянській Україні

Польське
Діяльність польських масонських лож була просякнута політичними мотивами, оскільки вони об'єднували тих, хто шукав засоби для боротьби проти поневолювачів. Метою польських масонів було відновлення Речі Посполитої в межах, що вона мала до її поділів

Російське
Спершу російські масони не втручалися в політичне життя імперії. Проте після завершення російсько-французької війни 1812 р. у них посилюється опозиційне ставлення до влади. Метою російських масонів було вдосконалення імперських порядків на принципах масонської ідеології

Українське
Для українського дворянства участь у діяльності масонських лож була формою прояву власних опозиційних настроїв в умовах імперського панування. Українські масони поступово еволюціонували від способів морального вдосконалення людини до спроб їх поєднання з пошуком шляхів вирішення українських проблем

1822 р. Олександр I заборонив діяльність масонських лож і таємних організацій на території Російської імперії

4. Наддніпрянська Україна у системі міжнародних відносин.

Розповідь.

Бурхливі події першої половини XIX ст. не минули Наддніпрянську Україну. Як південно-західна окраїна Російської імперії, вона була втягнута в російсько-турецькі війни 1806—1812 і 1828—1829 рр. Результати цих війн були суперечливі. З одного боку, війни підривали економічний потенціал України, примушували українців воювати і гинути за чужі їм імперські інтереси. З іншого боку, в ході першої з цих війн було приєднано до Росії ті українські землі у гирлі Дунаю, які ще перебували у складі Туреччини. Тобто, ці війни мали наслідок, якого не бажала Росія, — зближення українців приєднаних територій з наддніпрянськими українцями, зростання загального потенціалу українства у складі імперії.

Розповідь.

Як один із регіонів Російської імперії Україна у 1812 р. була втягнута у російсько-французьку війну. Десятки тисяч українців воювали з наполеонівською армією у складі армії і ополчення, сподіваючись, що цар їм після перемоги «віддячить». Війна породила і інші надії: частина українського дворянства та інтелігенції чекала від Наполеона відновлення чи автономії України. Але перших і други після поразки французів чекало розчарування.

Плани Наполеона Бонапарта

Відокремлення українських земель від Російської імперії після перемоги над нею та поділ їх на декілька частин

Австрії за її допомогу у війні проти Росії передати Волинь	Варшавському герцогству всі інші території північного Правобережжя	Османській імперії, у разі, якщо вона вимагатиме, передати Крим і Північне Причорномор'я	Решту земель Лівобережжя і Півдні перетворити на дві «наполеоніди» — українські держави під протекторатом Франції
--	--	--	---

Російсько-турецька війна 1806—1812 рр.

Українські землі були безпосередньо наближені до головного театру воєнних дій у Молдавії, Валахії та Болгарії

У Чернігівській, полтавській, Київській, Херсонській, Катеринославській та Харківській губерніях було проведено набір до ополчення. Кожна губернія відправляла по кілька тисяч ополченців

На українські губернії ліг тягар продовольчого забезпечення російської армії. З Лівобережжя на потреби армії було ревізовано понад 1 тис. коней, близько 14 тис. волів і понад 6 тис. возів у супроводі 4 тис. селян-погоничів

Українцям у складі російської армії довелося йти «брат на брата», оскільки в турецькій армії були підрозділи задунайських запорожців

За Бухарестським миром, підписаним у травні 1812 р., до Росії відійшла Бессарабія. Більшість її населення склали молдавани, але в трьох повітах (Хотинському, Акерманському та Ізмаїльському) проживали українці

Російсько-турецька війна 1828—1829 рр.

Воєнні дії розгорнулися в турецьких володіннях поблизу території України, і тому російський уряд максимально використовував її матеріальні та людські ресурси

У 1828 р. було створено Дунайське Козацьке військо з нащадків колишніх запорожців, що воювали у складі російської армії

Селяни повинні були постачати необхідні для російської армії фураж і продовольство, надавати волів і підводи для перевезення вантажів

Несподівану допомогу росіяни отримали від козаків-задунайців, частина яких на чолі з кошовим отаманом Й. Гладким перейшла на бік Росії

За Адрианопольським договором, укладеним у 1829 р., Туреччина віддала Росії землі в гирлі Дунаю, що раніше були частиною володінь Задунайської Січі де проживало українське населення

III. Підведення підсумків уроку

Узагальнююча розповідь.

Соціально-економічне життя України в першій половині XIX ст. перебувало у стані кризи. Головною причиною занепаду були феодално-кріпосницькі виробничі відносини. Зароджувалися й розширювалися нові капіталістичні відносини, які ґрунтувалися на договірних засадах, ініціативності, підприємливості. Набагато послідовніше утверджувалися капіталістичні відносини в промисловості. У 30—40 рр. XIX ст. в Україні розпочався промисловий переворот. Розвиток економіки, ускладнення суспільного життя все більше потребували працівників духовно-інтелектуальної сфери — інтелігенції. Саме з її середовища виходили активні громадські діячі, які ставали провідниками українського національного руху. Особливе місце в цій справі належить Кирило-Мефодіївському братству, яке започаткувало новий національний рух, а його провідні діячі — М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко — сформулювали сутність української національної ідеї — державної самостійності України та соціальне звільнення народу.